

trada de manera metòdica i succinta. Són excepcionals els mapes amb escassa variació lèxica: per exemple, els corresponents a diversos conceptes genèrics com 'aigua' (31. *Auga*), 'fulla' (99. *Folla*), 'pi' (184. *Piñeiro*) o 'fruita' (211. *Froita*). Sovintegen, en canvi, els que aporten gran varietat de designacions i suggereixen motivacions d'allò més diverses, com en el cas del camp semàntic, ja al·ludit, de la castanya, característic de la cultura popular gallega: l'arbre i el fruit, la collita, les formes i els colors de la castanya, la festa tradicional del *magosto*,⁴ etc.

Em crida l'atenció el mapa 252 (*Amendoeira*), que no recull cap testimoni de la forma estàndard que figura al títol, sinó castellanismes als punts que presenten resposta: *almdro, almdreiro, almdrero, almdreira, almdral*. És clar que l'ametller no és un arbre del país i això justifica la importació lèxica a partir del castellà.

D'altra banda, aquest volum, tot i ser consagrat al lèxic, fila prim en el detall de la transcripció fonètica (reservada a les notes), que enriqueix el que la transcripció ortogràfica de la llegenda ja apunta com a indicis de variació formal: vegeu, a tall d'exemple, les 26 formes consignades a les tres primeres columnes de la llegenda del mapa 218 per al tipus lexical *pexego* 'préssec', i les corresponents transcripcions fonètiques de la nota 2.

A més del complement d'informacions encapçalat pel títol de *III. Anexo de plantas* (p. 667-675), que s'anuncia a la introducció, completen l'obra ressenyada el bloc intitulat *IV. Índices do volume* (p. 679-729), que conté un índex correlatiu de mapes⁵ i un altre alfabètic de formes de la llegenda, i l'índex general de la darrera pàgina del volum de l'atles.

Un atles que ha de contribuir amb successius volums i fins a la seva culminació, tal com auguren els autors en els publicats fins ara, a un millor coneixement i reconeixement, per part dels romanistes, del gallec dins del seu context romànic.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

JULIÀ, Jordi (2016): *Els cants de l'èxode. Figuracions poètiques de l'exili republicà de 1939*. Girona: Documenta Universitària / Càtedra Walter Benjamin de la UdG (Assaig, 2), 172 p.

Claudio Guillén escrivia en l'imprescindible assaig *El sol de los desterrados* (Barcelona: Quaderns Crema, 1995, p. 12-13): «El desafío evidente y provocador de la literatura procedente del exilio, o escrita como respuesta a él, es el carácter recurrente de ciertas circunstancias y coordenadas, o de ciertos sucesos, procesos, conflictos y descubrimientos que se observan tanto en las formas del exilio mismo como en las respuestas de los escritores.» Unes paraules que encaixen, com l'anell al dit, a l'hora de discernir l'objectiu que ha guiat Jordi Julià a escriure el seu darrer llibre, *Els cants de l'èxode. Figuracions poètiques de l'exili republicà de 1939*, amb què va guanyar el II Premi Internacional Memorial Walter Benjamin. L'autor, professor de Teoria de la Literatura i Literatura Comparada a la Universitat Autònoma de Barcelona, no és un nouvingut a l'hora de tractar el tema de la diàspora ja que n'havia parlat, anteriorment, a *Poètica de l'exili* (2011), centrat en la poesia de Carles Riba, Màrius Torres, Pere Quart, J. V. Foix i Josep Carner; i a *La llengua abrupta. Mercè Rodoreda, una poeta a l'exili* (2013),

4. En relació amb el *magosto*, objecte del darrer mapa de l'atles, vegeu el DRAG (*Diccionario da Real Academia Galega*, s. v.): «1 Comida que consiste fundamentalmente en castañas asadas, polo xeral acompañadas de viño. No inverno, despois de cear, todos os días facemos o magosto na casa. 2 Acción de asar as castañas, que en moitas ocasións se converte nun acontecemento festivo. Os magostos celébranse no mes de novembro». <<http://academia.gal/diccionario/-/termo/busca/magosto>> [Consulta: 22 de gener de 2017].

5. Hauria estat útil, de cara a la consulta de l'atles, un índex alfabètic adicional de títols de mapes.

sobre l'obra poètica —tan valuosa com poc valorada— de l'autora de *La plaça del Diamant*. Dividit en sis capítols, l'estudi ens apropa, des d'una perspectiva interdisciplinària i amb una marcada voluntat teòrica i comparatista, a una sèrie de textos redactats amb motiu de l'exili republicà de 1939 i que relaciona, al llarg d'un discurs —en què les citacions, davant l'absència de notes a peu de pàgina, remetent a la bibliografia final—, amb altres obres i autors que van experimentar el drama de l'exili no només al llarg del segle XX sinó també en períodes històrics anteriors. Nogensmenys, el volum, que descriurem succintament, va encapçalat, de manera significativa, per les citacions de tres intel·lectuals compromesos contra el feixisme: Carles Riba, T. W. Adorno i Simone Weil.

El primer capítol, «Aproximacions a l'estudi de l'exili», presenta un sintètic estat de la qüestió a què fa referència el títol. Els paràgrafs inicials són una declaració de principis de la metodologia comparatista que vertebrava l'assaig; així la visió de la ciutat de Barcelona, des del vaixell que trasllada els exiliats catalans salpats de Marsella en direcció al continent americà, que ens ofereix Artur Bladé i Desumvila a *De França a Mèxic. Dietari d'un viatge*, és posada de costat amb el psalm 137 de la *Bíblia*, en què es fa referència a l'èxode del poble jueu; ambdós textos tenen en comú el dolor i l'enyor per una pàtria que s'han vist obligats a abandonar i a la qual pensen que ja no tornaran més. Coincideixen els estudiosos a posar de relleu que la diàspora va afectar, d'un mode o altre, la pràctica de l'escriptura. Aquesta evidència, Julià l'exemplifica amb els casos de Pere Calders i Mercè Rodoreda, per a qui «el lloc de destí va proveir-los del coneixement d'una altra cultura i d'unes altres experiències i referències crucials per a la seva obra [...] o bé aquest nou indret es va convertir en la porta d'accés d'altres obres o autors fins aleshores desconeguts, de la tradició del país de rebuda o d'altres cultures» (p. 15); i de Josep Carner, qui en el discurs pronunciat als Jocs Florals de la Llengua Catalana, celebrats a Mèxic el 1942, va defensar que emprar i exercitar literàriament una llengua fa que desaparegui o minvi la distància entre l'indret en què es roman exiliat i el lloc d'origen. Abans d'entrar pròpiament en matèria, Julià efectua un repàs —ja avisa que incomplet— d'algun dels punts de vista i dels models amb què els estudiosos s'han aproximat al fenomen de la literatura produïda a l'exili i que permeten, alhora, contextualitzar l'exili català en l'àmbit internacional; el discurs, seguint un eix diacrònic i transcultural, dialoga, entre d'altres, amb les figures de Henry Levin, Terry Eagleton, Claudio Guillén, George Steiner, Edward W. Said o Tzvetan Todorov, però també fa referència als treballs i a l'edició (i a la reedició) de textos d'autors exiliats que s'han promogut en els darrers anys en els àmbits de la literatura catalana i espanyola gràcies als professors Maria Campillo i Manuel Aznar i al Grupo de Estudios del Exilio Literario (GEXEL), que representen un notable pas endavant respecte al pioner estudi d'Albert Manent *Literatura catalana a l'exili*, que data ja d'un llunyà 1976, per citar només un nom i una obra d'una importància bibliogràfica evident.

El segon capítol, «La condició contemporània de l'exiliat», és una reflexió sobre aquest concepte a partir de les afirmacions d'escriptors i estudiosos que l'han analitzat des d'un vessant històric i filosòfic. Es tracta, per tant, d'un intent per a definir una sèrie de categories relacionades amb l'experiència de la pèrdua —«més concretament de la condició social que es deriva d'aquest estat ambigu i contradictori de desvinculació i pertinença respecte a la pròpia identitat personal i nacional» (p. 35)— per tal d'assenyalar-ne les diferències terminològiques i conceptuals: «refugiat», «transterrat», «desterrat» i «exiliat». La proposta de Julià neix de l'utilatge que li forneixen José Luis Aranguren, María Zambrano, Emile Cioran, Hannah Arendt, José Luis Abellán i Sigmund Freud. Com bé s'apunta, el terme «desterrat» presenta connotacions individuals (com els poetes de l'antiguitat Ovidi i Dante), mentre que el d'«exiliat» es refereix a un fenomen que implica diverses persones o una col·lectivitat. L'assagista també apunta qüestions cabdals com la pèrdua que sofreix l'expatriat de la seva capacitat de comunicació i expressió: pensem en el cas dels escriptors catalans que, a diferència dels espanyols, que compartien un mateix idioma amb els països sud-americans, van tenir dificultats per a mantenir la seva llengua literària, el seu «mirall identitari», com ja havia apuntat Carner en el discurs de què hem fet esment.

El tercer capítol, «Sobre l'ús del mite antic al nou-cents», ressegueix l'interès que han mostrat els autors contemporanis per la mitologia clàssica. Per a Julià, seguint de prop les petges de Mircea Eliade, Octavio Paz i Roger Caillois, l'estudi del mite, entès com a principi creador, permet explicar la societat

humana des de l'aprofitament que en fa la literatura. Aquesta reinterpretació dels mites antics, des d'una perspectiva decididament contemporània, arrenca de la Primera Guerra Mundial, quan els escriptors se'n van servir per analitzar l'home modern en un món confós moralment i socialment: *La terra gastada*, de T. S. Eliot, o *Ulisses*, de James Joyce, a parer de l'estudiós, en són dues mostres exemplars. El títol d'aquesta darrera obra fa evident quin ha estat el mite més revisat al llarg del segle xx: l'heroi grec Ulisses, el naufrag que no pot tornar a la pàtria. Les mostres que aporta Julià, extretes de la literatura catalana, ho corroboren: la seva presència es detecta, en major o menor grau, a les *Elegies de Bierville*, de Carles Riba; *Odisseu*, d'Agustí Bartra —qui també s'apropriarà de la mitologia nàhuatl a *Quetzalcòatl*—; o Mercè Rodoreda, que va voler traslladar en vers l'*Odissea* homèrica. Quant als motius pels quals l'exiliat es fixa en la figura d'Ulisses, Julià suggereix que «potsar el relat mític proporcionava una altra estructura imaginativa per formular les inquietuds, les pors i el dolor de l'exili sense haver de remetre a la precària i grisa realitat quotidiana, feta de mancaments i d'incerteses, encara massa condicionada pels horrors recents de les guerres, per l'allunyament de la família i la pròpia terra, per les privacions, la pena i l'enyor» (p. 82).

«La metàfora vegetal i la nostàlgia de l'expatriat» és el títol del quart capítol, de caire marcadament temàtològic, ja que s'hi estudien els motius de la natura que els expatriats van usar per a bastir els seus poemes amb la intenció d'expressar els sentiments de pèrdua i d'enyorança: «Qui es troba separat de la seva pàtria considera que el paisatge que va fornir la seva imaginació serà millor que qualsevol espectacle natural que el pugui envoltar, perquè la pena per sentir-se lluny de la seva terra sempre amortirà l'impacte visual del present i enaltirà el record propi» (p. 85). Partint de fórmules simbòliques de tradició romàntica, el món vegetal es transforma en el símbol d'un món que l'expatriat va sentir que li pertanyia. Una premissa que Julià fa evident amb la lectura detallada de diversos poemes, degudament contextualitzats a partir de la documentació existent (sobretot cartes), en què es fa palesa la identificació de la natura amb el jo poètic. Per tot plegat, «l'arbre es converteix, per tant, en símbol de l'arrelament perdut, i és el catalitzador que permet formular l'enyorança a distància» (p. 116). Esmentem només alguns dels títols comentats a l'estudi: el sonet de Mercè Rodoreda que té com a primer vers «Sola l'alta palmera...», una temàtica floral gens estranya a l'autora (pensem en el recull de contes *Viatges i flors*); «La casa deserta», de Rosa Leveroni, dedicat a Carles Riba i Clementina Arderiu, i que es relaciona, agudament, amb «Palmera darrera el balcó, en despertar», procedent de l'aplec ribià *Tres suites* i amb «Cançó de risc», que formarà part del recull d'Arderiu *Sempre i ara*; o «Enyor dels pins», de Josep Carner, inclòs a *Lligam*, un dels darrers poemaris de l'autor, d'un to melangiós i elegíac. Julià, gràcies al seu vast coneixement de la producció literària del període, igualment ens acosta a la lectura de poetes que, fins ara, han tingut escassa atenció per part de la crítica, com Joan Sales (la seva fama prové de la novel·la *Incerta glòria*), de qui recupera el poema «Enyorança de la pàtria», extret de *Viatge d'un moribund*, en què es reflecteixen les circumstàncies per què va travessar l'autor des de l'inici de la Guerra Civil fins al retorn a Barcelona; o Josep M. Capdevila Marca, amb composicions com «Ara...», del seu primer recull *Juga l'aire*, que mostra el dolor de l'absència i el desig del retorn. Però l'estudiós també ens dona a conèixer contes com «Naufrag», d'Agustí Bartra, inclòs a *L'estel sobre el mur*, centrat en el desarrelament del protagonista que enyora els ametllers mediterranis, presentats com a símbols d'una terra i d'un paisatge llunyà.

El cinquè capítol, «El nord de la diàspora i la Creu del Sud», fa referència a un altre dels símbols de què van servir-se els exiliats en els seus textos per a formular el seu estat d'ànim. Com és sabut, la volta celeste és diferent en els dos hemisferis: mentre que a l'austral la constel·lació Creu del Sud és el punt d'orientació, al boreal el guiatge ve marcat per l'estrella Polar; «el pretext de l'estel, emprat metafòricament, doncs, serveix [...] per parlar del desig del retorn, impossible de realitzar, però també de la inadaptació en un altre món, lluny del propi» (p. 127). Breu: uns referents oposats als que l'exiliat coneix com a propis i que dona compte de les incerteses d'un viatge que no té una destinació definitiva. Per a exposar el tema, d'antuvi, Julià recorre a *Memòria d'un exili. Xile 1940-1952*, de Xavier Benguerel, que retrata l'odissea de l'escriptor barceloní des d'Europa fins a Santiago de Xile (circumstància que va implicar, necessàriament, un canvi d'hemisferi) a bord del vaixell *Florida*; una dramàtica experiència que

també exposaran, en sengles textos autobiogràfics, Joan Oliver, C. A. Jordana, Domènec Guansé i Francesc Trabal. A banda dels relats en prosa al·ludits, l'estudiós ens ofereix noves lectures de poemes en què es fa esment de la Creu del Sud: «Alta mar», de *Saló de tardor*, de Pere Quart, escrit el desembre de 1939 a bord del *Florida*; o l'«Estel del sud», de Carles Pi i Sunyer, que l'estudiós relaciona amb un pas-satge de les memòries de Rafael Alberti, *La arboleda perdida*.

El sisè i darrer capítol, «El tema del retorn a la poesia dels exiliats republicans de 1939», esdevé una anàlisi de deu llocs comuns relacionats amb la tornada a casa. De tota manera, Julià apunta que «el tema del retorn és un dels menys conreats de la poesia produïda pels expatriats catalans i espanyols que van separar-se de la seva terra arran del desenllaç de la Guerra Civil espanyola» (p. 134); el motiu principal va ser el fet que l'acabament de la Segona Guerra Mundial no va posar el punt i final al règim de Franco com esperaven els exiliats; ans al contrari, va ser reconegut per diversos estats, cosa que va impedir que bona part dels que havien marxat del país poguessin retornar. Per tant, més que relats d'una tornada, el que ens ha restat són els diferents motius relacionats amb la idea —més fictícia que real— del retorn de l'expatriat i que Julià classifica a partir d'exemples degudament comentats: 1) el fals retorn, una sensació d'engany que accentua encara més la pena del desterrat: el relat de C. A. Jordana, a bord del *Florida*, quan els viatgers passen de llarg davant la costa espanyola o bé alguns poemes de Rafael Alberti i Juan Rejano; 2) la invitació al retorn, és a dir, les situacions propícies per tal de refer una tornada a casa que, potser, no s'acomplirà: «Porta oberta», de *Poemes de llum i tenebra*, de Roc Llop, «Vetlla del retorn» de *Llunyania*, de Josep Carner, o algunes de les composicions que s'inclouen al recull *Llunyanies*, de Joaquim Amat-Piniella; 3) el retorn imaginari, la tornada és efectiva però és només un producte de la imaginació: «El meu cor allà baix», de *La ruta invisible*, de Ferran Soldevila, o diversos poemes de l'aplec citat d'Amat-Piniella; 4) el retorn com un miratge en què, a diferència de l'anterior, hi ha un engany dels sentits que confonen la realitat externa de l'exili amb el món que s'ha deixat enrere: un motiu tractat als poemes de José María Quiroga Pla inclosos a *La realidad reflejada*; 5) les disculpes pel retorn, la mala consciència dels exiliats per haver abandonat la família i els amics exposats a la dictadura franquista: alguns poemes de Juan Rejano ho reflecteixen; 6) el trajecte del retorn, textos que expliquen anècdotes del viatge de tornada: l'«Epístola en alta mar», de Pere Quart, escrita el 1948 a bord del vaixell *Vienland* en el viatge de tornada a Catalunya, adreçada a Xavier Benguerel; 7) el retrobament amb la terra que s'havia abandonat després de travessar la frontera: el poema «Retrobament», d'Amat-Piniella; 8) el reconeixement i la recuperació del lloc, composicions que tematitzen un retorn efectiu i real: «Tannkas del retorn», incloses a *Del joc i del foc*, de Carles Riba; 9) el retorn «post mortem»: la secció del llibre *Cartas cerradas* que Ernestina de Champourcín dedica al seu marit, el poeta Juan José Domenchina, mort a Mèxic el 1959, o el poema «Mi regreso», de León Felipe, inclòs a *Llamadme publicano*; i 10) el desengany del retorn en tant que la idealització del món abandonat no coincideix amb la realitat que l'exiliat es troba: «Retorn d'un vell», de Josep Carner, aplegat a *Poesia*.

El volum es completa amb una nodrida bibliografia que remet als textos, tant literaris com assagístics, a què fan referència les citacions que trobem en el discurs i que es converteix en una bona porta d'entrada per a qui desitgi iniciar-se en el món de l'exili. Sempre hi haurà qui trobi a faltar estudis (un parell de mostres: *Una interpretació de les Elegies de Bierville de Carles Riba*, d'Enric Sullà; o *Josep Carner: l'exili del mite*, de Jaume Subirana), però pel que fa als textos esmentats al llarg del discurs només hem estat capaços de detectar una absència a la bibliografia: es tracta de l'article de Maria Campillo, «Morir a l'exili: la segona generació», citat a la pàgina 121, i que va ser publicat al diari *Avui* el 21 d'octubre de 2004.

No hi ha dubte, per tot el que hem anat exposant a la present ressenya, que *Els cants de l'èxode. Figuracions poètiques de l'exili republicà de 1939* és una remarcable aportació a l'estudi de la literatura que es va generar a la diàspora després de la Guerra Civil espanyola. És cert que, a voltes, pot costar de seguir el fil de l'argumentació que desplega Julià: per exemple, les disquisicions sobre les teories psicoanalítiques de Freud al voltant de la justificació «que la melancolia provoqui una sotragada en el jo, i que el porti al propi menyspreu» (p. 53), o les reflexions circumscrites a la naturalesa del mite, presents al capítol tercer. Es tracta, tanmateix, d'una crítica menor, al costat del molt que aporta l'assaig: precisi-

ons terminològiques, sistematitzacions temàtiques, acurades lectures de textos poètics, recuperació i reivindicació de literats pràcticament oblidats... I, fins i tot, s'hi proposen noves línies d'investigació que Julià, per qüestió d'espai, no ha pogut tractar: si «segons el gènere [poetes o poetesses] s'opta per un arbre urbà o muntanyenc, espontani o plantat» (p. 116) o bé si la relació dels motius del retorn que es donen en el terreny de la poesia és la mateixa que trobem en altres gèneres com la narrativa. Insistim: hi ha una feina ingent i ben feta. No creiem exagerar, per tot plegat, si afirmem que el treball de Julià s'ha convertit, des de la seva publicació, en una eina de consulta obligada per a qui vulgui endinsar-se en l'apassionant tema de la literatura de l'exili republicà.

Josep CAMPS I ARBÓS
Universitat Oberta de Catalunya

KREMnitz, Georg (2015): *Mehrsprachigkeit in der Literatur. Ein kommunikationssoziologischer Überblick*, 2., erweiterte Auflage. Wien: Praesens Verlag, 285 p.

Onze ans après la première édition de son ouvrage qui avait connu un large succès « Mehrsprachigkeit in der Literatur » [Du plurilinguisme dans la littérature], Georg Kremnitz publie une version actualisée et enrichie. Depuis 2004, année de publication de la première édition, ce champ de recherche a considérablement évolué. Nous pouvons citer, par exemple, l'intérêt grandissant des études littéraires pour la littérature migrante qui, au niveau de la linguistique, trouve son équivalent dans la linguistique de la migration. Comme le met en évidence Georg Kremnitz, les domaines de la littérature migrante et du plurilinguisme littéraire divergent dans leurs approches alors que la littérature migrante représente en fait une partie du plurilinguisme littéraire (voir p. 16).

Le propos de cet ouvrage peut s'illustrer à travers les questions suivantes : « Quelles ont été les motivations de Joseph Conrad pour choisir l'anglais comme langue littéraire ? Pourquoi Nabokov persiste-t-il à écrire en russe à Berlin et n'opte pas pour l'allemand alors qu'aux Etats-Unis il devient un écrivain anglophone ? Pourquoi Canetti n'a jamais abandonné l'allemand ? Comment se fait-il que de nombreux représentants du théâtre de l'absurde en France, Beckett, Ionesco, Adamov, Arrabal, écrivent dans une deuxième langue ? Pourquoi un Joan Bodon ou un Robert Lafont choisissent l'occitan comme langue d'écriture, ce qui leur vaut un nombre restreint de lecteurs, alors que ces deux auteurs auraient pu être sans l'ombre d'un doute beaucoup plus lus s'ils avaient écrit en français ? »

Ces questions, qui sont reprises dans le chapitre final de ce livre extrêmement instructif, mettent en lumière la complexité du thème abordé compte tenu de son caractère énigmatique. Même si les raisons qui président au choix de langue des auteurs plurilingues dénotent une grande diversité et que chacune d'entre elles pourrait être étudiée grâce à une approche psychanalytique, il semble néanmoins très pertinent de mettre en place une analyse d'ordre sociologique et communicationnelle. Contrairement à ce que l'on peut penser, un grand nombre d'écrivains mobilisent plusieurs langues ou une langue autre que leur langue première pour rédiger leurs œuvres. Une analyse plus fine montre que le choix de la langue et la capacité à produire des œuvres littéraires en plusieurs langues s'inscrivent dans un cadre social général dont l'étude des constituantes s'avère une entreprise utile et très éclairante. Pour autant, Georg Kremnitz a tout à fait conscience des difficultés que cela entraîne. Le champ de recherche concernant le plurilinguisme en littérature était encore un terrain en jachère lors de la première édition du livre. Depuis, de nombreux travaux sont parus, comme le montre la riche bibliographie (p. 250-279). Néanmoins, l'intérêt croissant pour la littérature migrante n'a pas forcément conduit à développer des réflexions théoriques quant aux possibilités et aux limites du plurilinguisme littéraire ou encore à mener des études typologiques dans ces domaines. Reprenons quelques interrogations qui constituent pour lui des questions phares : Quel rôle concret joue la langue utilisée dans la pratique littéraire de l'auteur ? N'est-elle qu'un instrument interchangeable et peut-on écrire dans chaque langue à partir du moment où l'on possède les compétences nécessaires ? Les écrivains utilisent-ils deux langues de la même façon ou